

■ Almaz Ulvi (Binnetova)
filologiya elmleri doktoru

Elişir Nəvainin eyni zamanda, gəncəliy - gələcəyə mesaj olaraq yazdığı "Mühakimət ül-lügətəyn" "İki dilin müqayisəsi" əsəri Mahmud Kaşgarının "Divani lüğət-it-türk" əsərindən sonra türk diliinin qorunması və formalasması, mahiyyəti və zənginliyi haqqında yazılmış ən önəmli bir əsərdir.

Türk dünyası ədəbi dil tarixi, dil nəzəriyyəsi mütəxəssisləri üçün klasik tədqiqat nümunəsi olan "Mühakimət ül-lügətəyn" "İki dilin müqayisəsi" əsəri bu gün də gərgəli və dəyərli elmi mənbədir. Əsər türk dili fars dil ilə müqayiseli təhlilində bəhs edir.

Melumdur ki, ərəb istilasından sonra şərq ədəbiyati tarixində hələ də açılmamış çox-cox səhifələr vardır. Əvvəlcə ərəb, sonra fars dilində yazılmasa da, ədəbiyati təqdim etməyən, əsərlərinə uyğun olaraq, həmd, net, minacat və sultani mədhiyyə ilə başlayır:

anladır.

ősərin girişində müəllifin yazdığı kimi, "təkəllüm əhli xırmanın sünbülliyəni və qiymətli söz dörləri xəzinəsinin sədaqətli gözətcisi, nezm gülüstanının şirin nəgməli bühlələ, Nəvai texəllişlül Əlişir, - Allah onu hər dərbələdən və pis əməldən hifz eləsin, - belə ərz edir ki, söz dürdür, onun dəryəsi isə könlüldür. Və könül irili-xirdalı cəmi fikirlərin mədənidir. Necə ki, dəryadan gövhəri qəvvəs çıxarır və onun qiyməti cövhərinə görə bilinir, könüləndəki söz durrū və nitq şərafətinə sahib olanın dilində üzə çıxarır və zinətini göstərir".

"Mühakimət ül-lügətəyn" "İki dilin müqayisəsi" əsəri Nəvainin digər əsərlərində, orta şərq ədəbiyyatı ənənələrinə uyğun olaraq, həmd, net, minacat və sultani mədhiyyə ilə başlayır:

"Şükür olsun Allaha ki, insanı nitq və dil şərefi ilə digər məxlulardan üstün tutdu, onun dilinin şirinliyini, sözünün şəkerliyini izhar etdi, onun teşəkkürünə, minnetdarlığına və şəhədətinə layiq oldu" - uca Allahın insana verdiyi bu lütfunu şair şükrənləqlə yazar.

Onun yaratdığı ilk bəni insanı - Adəmi net və islam dünyasının ilk

Huh peyğəmbərin oğlanlarına (Yafəs, Sam və Ham) gedib çatdığını və Nuh peyğəmbər Yafəsi - türklerin ulu baba-sını Çinə, Sami - farsların ulu babasını İrəandan Turana qədər, Hamı isə Hindistana göndərdiyini yazar. Sonralar hind dili uğursuz və mənasız nitq kimi uğur qazanmayaraq sıradan çıxdığından, onun yerine ərəb dili və yazılışı Allahın kəlamına söyklənərək yayıldı. Çünkü Allahın kəلامı və rəsulu, peyğəmbərin hədisi bu dildə yaradıldı. Türk və fars dili isə öz tarixi təleyini sözünün cövhəri, məqsəd ifadəsi ilə tarixin sehfələrində yüksək yerini tutdu. Şairin bu nəzeriyəsin 1925-26-ci illərdə böyük türkoloq alim Bəkir Çobanzadə "Nəvai-dilçi" və "Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında" adlı məqalelərində şərh etmişdir.

Ə.Nəvai "Mühakimət ül-lügətəyn" də yazar ki, türk sartdan (şəhərdə yaşayan farslara şart deyilib) daha fəhmi və aydın idraklı, xilqəti daha saf və pak məxluddur. O, türk qövmünü, türk dilinin ilahidən gelmə - bəxtinə yazılan eqli və elmi düşüncəsindən bəhs edəndən sonra fars sözünün də gücündən, Ə.X.Dəhləvi sözünün, Ə.Caminin ruh oxşayan lətfəli sözləri və ruhu yaşıdan zərif kəlamlarından da söz açır.

sözlər onlarda yoxdur. Halbuki bunlar hamısı vacib işlek sözlardır - həm yazı üçün, həm də danışq üçün.

Əlişir Nəvai əsərində xüsusi vurgulayır ki, söz və ifade yaratmaqdə türk sartdan daha mahidir və öz sözlərində sart ibarəleri ilə müqayisədə daha üstün meziyyətlər göstəriblər.

Dahi mütəfəkkir bu sözlərin çoxunun nəzmi misallarla izahını verir. Ona görə şeirlə verir ki, adı danışq üçün sədə cümlə ilə de misal çəke bilər, amma şeir dilinin zənginliyini, ifadəliliyini, məna cələrlığının gözəlliyyini vermək - göstərmək üçün poetik nümunə göstərir. Bu nümunələrin hamısı, sözsüz ki, türkçe yazdığı şeir nümunələridir.

Əlişir Nəvai əsərdə dörd misralıq yeddi rubai, iki misradan otuz üç beyt, iki misralıq üç nəzm, dörd misralıq iki qitə nümunə əsasında türk dilinin - türk şeir dilinin, ədəbi dilinin fars dilində üstünlüyünü göstərir. Həmin nümunələrdən bir neçəsini diqqətə çatdırmaq istədik: Məselən, meyin tərifinə aid "sıpqarmaq" - sözünü ince mübaliğəsiz ötürmək olmur. Türk şeirində belə bir beyt var:

Saqiya, tut badə kim, bir ləhzə özündən baraj,

Şərt bu kim, hər neçə tutsanq ləba-

Türk ədəbi dil məktəbinin elmi nəzəri əsasları: "Mühakimət ül-lügətəyn" əsəri

ayaq açıdıgi xalqı mədh edir.

Daha sonra bu əsəri yazana Allahdan dua edir ki, işini ləyaqətlə, tarixi missiyasını başa çatdırınsın.

Bunun ardınca, söz haqqında, sözün dəyeri, sözün xisliyi haqqında, sözün "əqle və təsəvvürə" siğmaz çeşidlərindən, dərinliklərindən, zinxirəndən, bəzək-düzəyindən dörlü ifadələr oxuyurq. Sözün səs və avazından başqa onun məna tutumundan bəhs edilir. Onun "yetmiş iki növündən bəhs etmək kifayətlənmək olar" - deye yazarəq Adəmdən sonra ilk yaranışdakı yetmiş iki millət - xalqa işarət edir. Və bu yetmiş iki dilin - xalqın içində onun mənsub olduğu türk dilinin incəlikləri, zənginliyi, çoxçalarlılığı, çoxmənalılığı, bir sözə, türkçülük ideologiyası, türk ədəbi dil fəlsəfəsi məsələsini təfərrüati ilə diqqətə yetir-məyi qarşısına məqsəd qoyur. Səbəb, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, islamın yaranışı, formalasması ərəb dilinə, dəha sonralar fars dilinə meydən verilmişsi ilə türkçənin, türk dilinin meydənı bütünlükə sixisdirilmişdi. Zaman hər şeyi nizama qoyduğu kimi, böyük və zəngin keçmiş - tarixi olan bir xalqın ədəbiyyatını (tarixin amansız zülmü olaraq yandırılıb məhv edilsə də), fələfəsəni, düşüncəsini öz dilinə yazmağa fürsət yaratdı. Əmir Teymurun tarixi siyaset meydənində yetişen, milli intibah üçün doğulan Əlişir Nəvai fitretən fazilliyi ilə qələmini bu yolda məşələ çevirdi. Övliyya ədəbli, kübər ədəbiyyatın nümayəndəsi Nəvai bu əsəri ilə təkcə bir dilin haqqını özüne qaytaran şair, filosof kimi yox, eyni zamanda siyaset meydənində nüfuz sahibi olan dövlət xadi mi kimi söz sahibi oldu. Sözün, fikrin, düşüncəsinin, məqsədin açıqladı və bir ömrü bu dilin ədəbiyyatını yaratmaqla məşğul oldu. Dünya mali başından aşib daşsa da, onda gözü olmadı. Allahın ona nəsib etdiyi var-dövlətini, razi-bərəketini də xalqının gənc övladlarının təhsilinə xərcledi (mekteblər, mədrəsələr, camilər, xeyriyyə evləri - şəfa ocaqları, sufələr ocağı və s. açdı). Türk dilinde ədəbi nümunələrin inkişafı, formalasması və yayılması yönündə böyük işlər gördü. Təkcə qələmə yox, həm də ictimai-siyasi həyatında türk dilinin ədəbi dil meydənında yerini möhkəmlətti: cahana siğmayaq bədil əsərləri və elmi-nəzəri yaradıcılığı ilə.

Ə.Nəvai ərəb dilindən başqa üç dilin mötəbərliyindən söz açır: türk, fars və hind. Bu dillerin mənşəyinin

Amma, bu iki dilin müqayisəsində türk dilinin üstünlüyünü - məziyyətlərini nədə görür? Bu məntiqinə sübut üçün 100 sözü - feili misal getirir: bu sözlərin her biri iki, üç, dörd, beş məna daşıdığını izahlarla müqayisə edir.

Həmin sözləri - feilli diqqətinizə çatdırmaq istədik: Quvarmaq, quruqşamaq, üşərmək, cicaymaq, öndəymək, ciqrəymək, dumsaymaq, umunmaq, osanmaq, iqirmək, iqərmək, oxranmaq, tarıqmaq, alıdamaq, arğadamaq, işənmək, iqələnmək, aylanmaq, irikmək, igrənmək, avunmaq, qıstamaq, qınamaq, quzğalmaq, savrulmaq, çayğalmaq, devdəsimək, qımsanmaq, qızğanmaq, nikəmək, silanmaq, tanlamaq, qımırdaqmaq, sirpmək, sirməmək, kənərgəmək, sığrıqmaq, sığınmaq, qılımaq, yalınmaq, munqlanmaq, indəmək, tırgəmək, tivremək, kinqaymaq, sağaldamaq, sinqrəmək, yaşqamaq, ısqarmaq, günqərmək, soxranmaq, sıpamaq, qaralamaq, sürğənmək, güymənmək, inqranmaq, tançqamaq, tançqalmaq, görükəmək, busurğanmaq, boxsamaq, kirkinmək, səğədəmək, busmaq, bürmək, türmək, tamşamaq, qahamar, sıqparmaq, çicərgəmək, cürgənmək, örtənmək, sizşurmaq, körpəkəşmək, çubrutmaq, çırğamaq, biçiməq, qıçınmaq, qıñqranmaq, sinqürəmək, kündələtmək, kōmürmək, jik/girmək, küngürdəmək, kinergəmək, gizərmək, doptulmaq, cıdamaq, tözmək, qazğanmaq, qıcıqlamaq, cımdıalamək, kəngirəmək, yadamaq, qadağamaq, qıçanmaq, köndürmək, səndürmək, suqlatmaq.

Əlişir Nəvai bu sözləri yazandan sonra qeyd edir ki, bu sözlərin heç birinin fars dilində nəinki qarşılığı, heç bu

ləb sıqparaj.

(Ey saqı, şərab ver, bir anlığa uyum,

Şərab ver, nə qədər versən, bir qurtuma boşaldacam onu)

Nəvai belə yazar "Buradaki sıqparaj" sözüne çatanda fars şeirində nə əlac etsinlər? (çünki farsda belə bir ifadə-söz yoxdur), yaxud "Tamşımaq" ("tamsınmaq") sözü hədsiz zövq almaq mə-nasını daşıyır, yeni şərəbi başa çəkib tez içmək yox, ləzzət tapa-tapa, az-az içməyə deyilir –

Saqı çu içib, manqa tutar guş, Tamşı-tamşı anı kılay nuş.

(Saqı sərəxo olub, mənə iki dəfə artıq süzənde,
Şərəbi dadından ləzzət ala-alə içəcəyəm).

(bu söz də farsda yoxdur)

Fikir verin, Nəvai görün, nə qədər gözəl, nə qədər şərəbəşliklə şərh edir ki, insan sevginin heyvətindən nə deyəcəyini kəsdirə bilmir.

Və yaxud farsca danışan türk bəyləri və əmərzədaləri fars dilində "buxsamaq" sözünü versinlər, görün neca verirlər!

Nəvai eyni tonla, oxucusu ilə sanki, üzbəzəzə danışmış sayağı daha 70-ə qədər sözlərin eksəriyyətini belə misallarla izah edir.

Həmin sözlər bunlardır: sıqparap, sırapay, tamşımaq, buxsamaq, yiğlamsınraq, inqrəmək, sinqrəmək, sitqamaq, öğürmək, inckirmək, hey-hey, qımsımaq, qızğanmaq, xor, çökür, tilmürmək, yasanmaq, arəstə, arayış, bizənmək, qabaq (göz qapağı), ah (çekmək), işiq dəm (yanğılı nefəs almaq), çakın (şimşəyə), ildirim, berk, saika, minq, at, it,itmək, itələmək), tüş (yan, yak), bar, sağın (beş mənəsi göstərilir - A.Ü.), tüz, kök, bab, yə, xod, dul, zor, pir, şir, ot, od, öt, ut, üt, top, tur, təp, tür, türəmək, yə, bez, kudud, biz, ma, nəhnu, biyz, dərəfə, tər, ter, apak, xoy (ter), tir.

Təkrar bir misal da göstərmək istəyirəm: "kök" (göy) sözünü götürək: biri asimandır, biri ahəngdir (musiqidə), bitkilerin göyərəməsi, biri deyənəyə deyilir, göyərəmənin, çayırın da adı "kök" (göy)dür. Türk dilində belə sözlər çoxdur, amma fars dilində belə sözlər yoxdur.

Ardı var